

Van de redactie

Het lijkt geen twijfel dat Heracles de grootste held uit de oudheid is. Hij is het Utrecht Centraal van de klassieke mythologie, alles komt in hem samen: hij is de schakel tussen goden en mensen, knooppunt van alle hoeken van de wereld, tegelijk koning en slaaf, godenzoon en heldenvader, bastaard en monsterdoder, dommekracht en *culture hero*, redder en verloren zoon. Geen Griek die hem niet als voorbeeld zag.

Op 11 juni 2012 werd, mede naar aanleiding van de Appel-theatermarathon Herakles, in het Rijksmuseum van Oudheden een symposium georganiseerd over de veelzijdige spierbundel. Het grootste deel van de voordrachten is op schrift gezet en gebundeld in deze *Lampas*. Twee bijdragen zijn weggelaten, twee zijn toegevoegd. Dit themanummer volgt de intentie van het symposium en probeert enkele relatief onbekende kanten van de beroemde held in kaart te brengen. Het spreekt vanzelf dat hierbij niet naar volledigheid is gestreefd.

Ruurd Halbertsma neemt u in het eerste artikel mee langs de beroemde twaalf werken, maar dan vanuit archeologisch perspectief. Daarna neemt zijn stuk een verrassende wending met een bespreking van minder bekende (maar wel zeer menselijke) verschijningen van Heracles in de klassieke iconografie.

Hans Verheij kiest ook de materiële kant en gebruikt inzichten uit de hydromythologie om twee van Heracles' werken op een geheel andere manier te duiden. Het Griekse karstlandschap speelt daarbij een intrigerende hoofdrol.

Floris Overduin en Mark Heerink betreden het doornige en moeilijk begaanbare pad van de hellenistische poëzie. Overduin presenteert in een overzichtsartikel de verschillende manieren waarop onder andere Callimachus en Theocritus een heel nieuwe en onverwachte invulling weten te geven aan de traditionele held. Heerink richt zijn blik op Heracles' vriend Hylas, die tijdens een tussentijdse stop van de Argonauten op zoek gaat naar water en door bronnimfen wordt geschaakt. Dit artikel duikt ook onder de oppervlakte en beschrijft de metapoëtische betekenis van deze episode.

Dat Heracles in de oudheid ook als filosoof bekendstond zal menigeen verbazen. Bert van den Berg laat echter zien dat de spierbundel die meestal spreekt door daden ook een voorbeeld was voor verscheidene Griekse denkers. De focus van het artikel ligt op de Socratische traditie, waar de held prima op zijn plaats blijkt te zijn.

Ook na de oudheid blijft Heracles een held van vele gezichten; dat blijkt wel uit de laatste twee bijdragen, over de receptie van Heracles. Casper de Jonge laat zien hoe Johann Sebastian Bach het thema van Heracles op de tweesprong verwerkt in een gelegenheidskantate. Zijn artikel is niet alleen boeiend vanwege de bespreking van Bach, maar ook door die van zijn bronnen. Hugo Koning kijkt naar de populaire cultuur, en wel die van een halve eeuw geleden; hij onderzoekt de voorbeeldrol van Heracles voor zijn naamgenoot Hercule Poirot, de bekendste detective van Agatha Christie. Zijn hoofdvraag is hoe ver de receptie van de *dodekathlos* reikt in Christie's bundel *The Twelve Labours of Hercules*.

Bert van den Berg
Hugo Koning

Het centraal examen Latijn van 2015 richt zich op brieven van Cicero en Plinius. Over de laatstgenoemde auteur zijn juist in de afgelopen jaren enkele interessante publicaties verschenen. In de rubriek Signalementen bespreekt Joop van Waarden een biografie, een commentaar en een inleidende monografie. In de rubriek In Situ schrijven Jan Willem Drijvers en Stephan Mols over de *Forma Urbis Romae*, een antieke plattegrond van Rome die door Stanford University op een overzichtelijke website wordt gepresenteerd.

Op 19-20 september 2014 vond de VCN Nazomerconferentie plaats. De teksten van de lezingen en materiaal van de workshops kunt u vinden op onze nieuwe website: www.lampas.verloren.nl. Daarnaast zullen in *Lampas* 48.1 (februari 2015) enkele artikelen worden gepubliceerd die voortkomen uit de Nazomerconferentie.

Ten slotte is er bijzonder heugelijk nieuws. De Zenobia Essayprijs 2014 is op 1 november uitgereikt aan Richard van Leeuwen voor zijn artikel 'De Duizend en één nacht en de *Odyssee*. Een neoplatonistische omzwerving'. Dit artikel is gepubliceerd in *Lampas* 46.3 (2013), 290-300. De Zenobia Essayprijs is een tweejaarlijkse prijs voor een publicatie die de problematiek omtrent verhoudingen tussen oost en west in de oudheid en de receptie daarvan in later tijd op voorbeeldige wijze presenteert. Ter gelegenheid van de prijsuitreiking is er een herziene versie van het artikel gedrukt. Een onnauwkeurigheid in de oorspronkelijke tekst – de gelijkstelling van de filosoof Jamblichus en de romanschrijver met dezelfde naam – was de redactie van *Lampas* helaas ontgaan, maar is in de nieuwe versie rechtgezet. U kunt het gelauwerde artikel nu ook op de website van *Lampas* vinden. De redactie feliciteert Richard van Leeuwen van harte met deze mooie en zeer verdiende onderscheiding.

Een held met vele gezichten: Heracles in de antieke kunst*

RUURD BINNERT HALBERTSMA

Summary: Of all Greek gods and heroes Heracles appears most often in ancient art. More than 3000 varieties of appearances are attested in sculpture, vase-painting and the decorative arts. With such an unlimited subject at hand the author has to limit himself, in order not to drown in the material and not to stifle the reader with too much iconography. A near complete treatment of Heracles' iconographical *kudos* can be found in the *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC). The present article gives a general overview of Heracles' looks, from the earliest aniconic statues to his appearance in late antiquity, with attention for (the provenance of) his attributes (bow, club, lionskin, cup) and the battles with his formidable opponents. It will be argued that the canonical twelve deeds are, of course, important for our perception of the hero, but that, especially in the hellenistic period, it is the side-deeds (the *parerga*) that may explain his immense popularity throughout the ages. Fighting the gods, courting women, abusing wine, joining dangerous expeditions: all these exploits of the hero found their way into Greek and Roman art.

1 De held en zijn werken

De enorme hoeveelheid aan mythen rond Heracles heeft in de kunst van Grieken en Romeinen haar sporen nagelaten. In het standaardwerk van de klassieke iconografie, het *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* heeft *Herakles/Hercules* 3520 beeldvarianties van typen en schema's, naast 416 voor de Etruskische *Herkle* en 32 voor Heracles op Cyprus. Geen enkele antieke god, godin of heros wordt zo vaak in de antieke kunst afgebeeld. Een groot gedeelte van deze antieke uitbeeldingen heeft natuurlijk betrekking op de canonieke twaalf werken, die Heracles in dienst van Eurystheus heeft moeten verrichten. Deze zijn in de literatuur (in verschillende varianten en volgorden) te vinden in de werken van Diodorus,¹ Apollodorus² en Hyginus.³ In de

* De tekst van dit artikel is gebaseerd op de voordracht 'Held in zicht – de vele gedaanten van Heracles', die ik op 11 juni 2012 hield ter gelegenheid van het symposium 'Heracles – niets menselijks is hem vreemd' in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Ik dank de redactie van *Lampas* voor de gelegenheid deze tekst hier in licht gewijzigde vorm te publiceren.

1 Diodorus Siculus 4.11-27.

2 Apollodorus, *Bibliotheca* 2.5.1-12.

3 Hyginus, *Fabulae* 30.

atieke kunst komt de Heracleïsche canon sinds de 5^e eeuw v.Chr. voor op de metopen van de Zeustempel in Olympia, op het schathuis van de Atheners in Delphi en op het Hephaisteion in Athene. Ik som de twaalf *erga* kort op, met commentaar dat is ontleend aan observaties in het *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* en de *Enciclopedia dell'Arte Antica*.

1.1 *De leeuw van Nemea*

Het dier had een ondoordringbare, gepantserde huid, en kon alleen door wurging worden bedwongen. In de weergaven in de antieke kunst komen verschillende scènes voor. Heracles bestrijdt het dier staand, hurkend en op zijn knieën. Als wapens gebruikt hij een zwaard, de knots of zijn blote handen (afbeelding 1). Op de Peloponnesus is de staande worsteling populair. Een Attische variant uit het derde kwart van de 6e eeuw v.Chr. is het schema van de worsteling op de grond. Heracles wurgt het dier met blote handen, steunend op één knie. De leeuw probeert radeloos met een achterpoot de held in het gezicht te trappen.⁴ Om het dier te villen gebruikte Heracles een van de nagels uit de klauwen van het dier. De kop drapeerde hij als een helm op zijn hoofd, de klauwen werden samengebonden voor de borst. Op sommige afbeeldingen is de staart als een ceintuur om zijn middel gebonden. De gepantserde huid gaf de held bescherming, maar plaatste hem ook iconografisch in de ongeordende, woeste buitenwereld. Heracles kreeg letterlijk dierlijke trekken en werd krachtig, ontembaar en woest.

1.2 *De hydra van Lerna*

Het slangachtige monster had negen koppen, waarvan één onsterfelijk was. Met zijn neef Iolaus lokte Heracles het monster uit het moeras van Lerna, hakte de koppen één voor één af, en brandde deze dicht om te voorkomen dat twee nieuwe koppen verschenen. De negende kop werd begraven onder een stapel stenen. Het gevecht met de hydra komt al vanaf de 8e eeuw v.Chr. in de Griekse kunst voor, en is daarmee een van de oudste Heracles-verhalen in de beeldende kunst. Vanaf de 5^e eeuw v.Chr. speelt alleen Heracles nog een rol in het gevecht, en is Iolaus verdwenen: misschien is dit gedaan om het heroïsche karakter van de confrontatie nog te verhogen. Het avontuur gaf kunstenaars de mogelijkheid om zich uit te leven op de kronkelende slangenlijven en de vlijmscherpe sikkel van Heracles (afbeelding 2). Omdat Heracles bij deze daad hulp kreeg van zijn neef, weigerde Eurystheus de onderneming mee te laten tellen.

4 Zie LIMC, V, s.v. Herakles, nrs. 1851-1877.

1.3 *De hinde van Ceryneia*

Op de Peloponnesus ving Heracles dit mythische dier, met gouden hoorns en hoeven van brons. Het dier was zo snel, dat de jacht een jaar kostte, waarbij de held heel Arcadië doortrok. Hij kwam hier in conflict met de goden, want het hert was gewijd aan de godin Artemis. Er werd een compromis bereikt: Heracles liet het dier in leven en bracht het terug nadat hij het aan koning Eurystheus had laten zien. Op vaasschilderingen is het conflict populair: Heracles houdt de hinde vast, terwijl hij belaagd wordt door Apollo of Artemis (of beiden). Athena helpt haar beschermeling.

1.4 *De Erymanthische ever*

In de bossen op de berg Erymanthus leefde een woest everzwijn, dat de omliggende landerijen verwoestte. Heracles ving het dier en nam het levend mee naar Mycene. Opvallend in de antieke kunst is het feit dat niet het gevecht, maar het wegdragen van het dier op de schouder het meest uitgebeeld wordt. Zeer populair is de scène waarin koning Eurystheus wegduikt in een *pitbos*, een in de grond ingegraven voorraadvat. De lafheid van de opdrachtgever contrasteert in deze voorstellingen zeer effectief met de dapperheid van de held.

1.5 *De stallen van Augias*

Augias was koning van Elis op de Peloponnesus. Zijn veestapel telde 3000 runderen, die leefden in stallen die al 30 jaar niet waren uitgemest. Heracles slaagde erin de schoonmaak in één dag te realiseren door twee rivieren door de stallen heen te leiden. Augias had Heracles een tiende deel van zijn koninkrijk beloofd bij succes, maar kwam zijn afspraak niet na. Heracles doodde hierop de koning. Eurystheus telde de daad niet mee, vanwege de toegezegde beloning. Het schoonmaken van de Augiasstal komt in de beeldende kunst van de oudheid het minst voor, waarschijnlijk vanwege het weinig heroïsche karakter van de daad.

1.6 *De Stymphalische vogels*

Bij het stadje Stymphalus terroriseerden mensenetende vogels de streek. Zij hadden bronzen snavels en scherpe metalen veren, die zij als pijlen konden afschieten. Heracles gebruikte een bronzen ratel om de beesten uit hun moeras te jagen, en doodde de dieren met zijn giftige pijlen. In de kunst schiet Heracles de vogels neer met slingerstenen of met pijl en boog (afbeelding 3). Uniek is de weergave op de metopen van Olympia: Heracles geeft hier in alle rust twee gedode vogels aan Athena. Een gedeelte van de vogels ontsnapte naar de Zwarte Zee, waar ze het later de Argonauten nog moeilijk maakten.

1.7 *De stier van Kreta*

De stier, aan land gezet door Poseidon, was het heilige dier van Kreta. Hij verwekte bij koningin Pasiphaë de Minotaurus. Heracles ving het dier en voerde het levend naar het Griekse vasteland. Toen het dier later de vlakte van Marathon teisterde, werd de stier gedood door Theseus. In de kunst wordt Heracles afgebeeld terwijl hij worstelt met de enorme stier of bezig is het dier te knevelen.

1.8 *De paarden van Diomedes*

Diomedes, koning van Thracië, had een stoeterij van mensenetende paarden. Heracles ving de dieren, maar zijn makker Abderus werd in zijn afwezigheid opgegeten. Hierop greep Heracles koning Diomedes, en voerde hem levend aan zijn eigen paarden. In de kunst wordt Heracles meestal met één paard afgebeeld. De scène is weinig populair, waarschijnlijk omdat één paard als tegenstander een minder heroïsche indruk maakt in vergelijking met de monsters die Heracles in andere gevallen tegenover zich vond.

1.9 *De gordel van Hippolyte*

Hippolyte, koningin van de Amazonen, was gecharmeerd van de Griekse held, en zei hem dat ze haar gordel zou schenken, maar Hera zorgde voor onrust onder de vrouwelijke strijdsters. Het kwam tot een bloedig gevecht, waarbij Hippolyte het leven liet (afbeelding 4). De gevechtsscènes tussen de dappere vrouwen en Heracles (soms met helpers) vinden een weerspiegeling in de strijd tussen Achilles en Penthesileia, voor de muren van Troje. Zowel Heracles als Achilles doodden de enige vrouw op aarde, die tegen hen opgewassen was. Deze scènes zijn niet vrij van seksuele connotaties.⁵

1.10 *De kudde van Geryon*

Het monster Geryon (ook: Geryoneus), kleinzoon van Medusa, had drie hoofden, drie paar benen, en woonde op een eiland op de grens van Euro-

5 Quintus Smyrnaeus beschrijft de reactie van de Grieken als volgt, wanneer Penthesileia gestorven is en haar helm door Achilles wordt afgenomen:

‘Velen baden dat zij, na hun terugkeer naar huis, zouden slapen met aan hun zijde een vrouw zo mooi als Penthesileia.

En een geweldige spijt welde op in het hart van Achilles, dat hij haar had gedood in plaats van haar mede te nemen als zijn verblindende bruid, volmaakt van gestalte en schoonheid en aan alle goden gelijk, naar Phthia, befaamd om zijn veulens.’

Posthomeric 1.669-674. Vertaling: A.S. Hartkamp in *Hermeneus* 72 (2000), 285-295.

pa en Afrika. Heracles wist hem te doden, maar de avonturen begonnen pas goed toen de kudde intact over land en zee naar Eurystheus gebracht moest worden. Na vele avonturen in onder meer Spanje, Italië en Thracië kwam de kudde bij Eurystheus aan, die de dieren aan Hera offerde. Het verhaal van Geryon is een van de meest populaire in de Griekse kunst. Dit wordt wel verklaard uit de artistieke uitdaging om een 'drielijvige' tegenstander van Heracles uit te beelden. Delen van Geryons lichaam konden sterven, terwijl de rest nog doorvocht.

1.11 *De hellehond Cerberus*

De meest onmogelijke opdracht leek een afdaling in de onderwereld te zijn, met het doel de driekoppige hellehond Cerberus te halen. Geen enkele sterveling was het ooit gelukt uit de onderwereld terug op aarde te komen. Hades gaf Heracles toestemming Cerberus mee te nemen, als hij hem met zijn blote handen kon overwinnen. Dit lukte. De afbeeldingen vallen over het algemeen in twee categorieën uiteen: de strijd van Heracles met de hellehond en het wegvoeren van het dier uit de onderwereld. Deze laatste scène kent een aantal varianten: ofwel het dier worstelt tegen zijn ontvoering, ofwel de hond erkent Heracles als zijn meester en loopt het rustig aan de leidband (afbeelding 5). Eurystheus duikt, traditiegetrouw, bij aankomst van Heracles in zijn *pithos*.

1.12 *De appels van de Hesperiden*

De lieflijke Hesperiden woonden in het hoge Noorden, in een tuin die bewaakt werd door de slang Ladon. Op de lange zoektocht naar de verborgen tuin bevrijdde Heracles Prometheus, die hem de raad gaf om Atlas de appels te laten halen. In de antieke kunst komen twee variaties voor: Heracles, die de hemelen torst terwijl Atlas de appels voor hem haalt, en Heracles die zelf de appels plukt, in het gezelschap van de Hesperiden en de slang Ladon. De aanwezigheid van Eros of Aphrodite in deze scènes wijst op een erotische verhouding tussen Heracles en één (of meer) van de bewoonsters van de boomgaard. De gouden appels, Hera's huwelijksgeschenk aan Zeus, kwamen terecht bij Athena, die ze teruggaf aan de Hesperiden.

2 *De vroegste beelden van Heracles*

De oudste cultusbeelden van Griekenland waren 'aniconisch': onbewerkte of ruw bewerkte steenblokken, die sinds mensenheugenis vereerd werden in heiligdommen. Sommige werden toegeschreven aan Heracles. Pausanias zag zo'n 'Heracles' in het rustieke Boetië, de geboortestreek van de held:

In Olmones lieten ze mij helemaal niets zien wat ook maar enigszins het zien waard was, maar in Hyettus staat een tempel van Heracles, waar zieken genezen kunnen worden. Er is daar een beeld dat niet zorgvuldig is gebeeldhouwd, maar van onbewerkte steen, zoals dat vroeger gebruikelijk was.⁶

In de 7^e en 6^e eeuw v.Chr. werden in Griekenland houten en stenen monumentale beelden gemaakt, die door de latere Grieken ‘Daedalisch’ of ‘Egyptisch’ werden genoemd. De beelden volgden een beeldhouwkundige canon, die in Egypte tot ontwikkeling was gekomen. Onderscheidende attributen komen bij deze beelden niet voor, zodat eenzelfde soort beeld een god, heros of sterveling kan voorstellen.⁷ Slechts de specifieke wijding in een tempel en eventueel een inscriptie geven het beeld zijn identiteit. Tegenwoordig noemen wij in navolging van de archeologen Leonardos en Lechat dit soort beelden *kouroi*.⁸ De toeschrijving aan de mythische kunstenaar Daedalus kon een standbeeld extra cachet geven, zoals het geval was met een houten Heracles in Corinthe:

Het heiligdom van Athena Chalinitis is vlakbij hun theater, en dichtbij staat een naakt houten standbeeld van Heracles, waarvan men zegt dat het een werk van Daedalus is. Alle beelden van deze kunstenaar zijn nogal onbewaard om te zien, maar zijn toch bijzonder door een soort bezieling.⁹

Een ander dergelijk beeld van Heracles was te zien in het heiligdom van de held in de havenstad Erythrae, aan de Ionische kuststrook. Dit beeld was vanuit het Fenicische Tyrus op een vlot aan komen varen, en strandde op een kaap tussen Erythrae en het eiland Chios. Het fantastische verhaal wordt door Pausanias geleverd:

Het standbeeld lijkt niet op de zogenaamde Aeginetische beelden, en ook niet op de oudste Attische exemplaren. Het is absoluut Egyptisch, zoals geen ander. Op een houten vlot voer het godenbeeld weg vanuit Tyrus in Fenicië. [...]

Er was een man in Erythrae met de naam Phormio, die in zijn levensonderhoud voorzag door bij zee wat vis te vangen, maar door een ziekte was hij blind geworden. Hij kreeg een droom dat de vrouwen van Erythrae hun haar moesten afknippen, zodat de mannen het vlot binnen konden trekken met een touw, dat geweven was van hun haren. De vrouwen van de stad weigerden absoluut om gevolg te geven aan deze droom.

- 6 Pausanias 9.24.3 (vertaling auteur). De zogenaamde zwarte steen in de Kaäba te Mekka is een voorbeeld van dergelijk aniconisch cultusbeeld.
- 7 Strabo 15.1.9 schrijft ook dat de oudste *xoana* (houten standbeelden) van Heracles geen knots of leeuwenhuid als attributen hebben.
- 8 ‘Archaische Apollo’s’ was voorheen de term waarmee deze sculptuur werd aangeduid. Zie Lechat (1904). In de studie van Deonna (1909: xiii) plaatst de auteur de term al tussen aanhalingstekens. Henri Lechat breekt in zijn voorwoord van Deonna’s werk (Deonna 1909: ix) een lans voor een andere aanduiding: ‘le nom plus simple et plus vrai de *couroi*, c’est à dire les jeunes hommes, les jeunes gars’.
- 9 Pausanias 2.4.5 (vertaling auteur).

Maar de Thracische vrouwen die daar leefden, zowel de slavinnen als de vrije vrouwen, boden aan om hun haar af te knippen. En zo trokken de mannen van Erythrae het vlot aan wal. En daarom mogen alleen Thracische vrouwen het heiligdom van Heracles betreden, en het touw van haar wordt nog steeds bewaard door de stedelingen. Dezelfde mensen vertellen ook dat de visserman zijn gezichtsvermogen terug kreeg en het tot het eind van zijn leven heeft behouden.¹⁰

Het is opvallend dat Heracles in de 7^e- en 6^e- eeuwse kunst en literatuur vooral als boogschutter wordt uitgebeeld en bezongen. Homerus, Hesiodus en Alcman betitelen hem als τοξότης. Zijn pijlen zijn giftig door onderdompeling in het bloed van de hydra van Lerna. Als boogschutter verschijnt hij op het pediment van de Aphaia-tempel op het eiland Aegina.¹¹ Vanaf de 5^e eeuw v.Chr. raken pijl en boog meer en meer uit de gratie en wordt Heracles voornamelijk met de knots als wapen afgebeeld. Een mogelijke verklaring hiervoor ziet de Amerikaanse archeologe Beth Cohen in de prominente rol van pijl en boog in de bewapening van de Perzische legers. Door de Perzische oorlogen kwamen pijl en boog volgens Cohen in een ‘barbaars’ daglicht te staan. Op de Heracles-metopen van de Zeustempel in Olympia (472-456 v.Chr.) komt de boog als attribuut niet één keer voor. In de 5e-eeuwse vaasschilderkunst worden slechts Scythen en Amazonen uitgebeeld met de ‘barbaarse’ boog als wapen.¹² De knots en de leeuwenhuid geven Heracles ‘het uiterlijk van een struikrover’, en dat past bij zijn regelmatig deviante gedrag.¹³ De knots is ruw: gesneden uit de stronk van een olijfbom en bezet met knoesten of metalen nagels. De leeuwenhuid herinnert aan zijn strijd met de leeuw van Nemea en heeft magische eigenschappen: hij maakt de drager immuun voor verwondingen. De boog, pijlkoker, knots en leeuwenhuid zijn aldus in de antieke kunst de belangrijkste attributen, al gebruikt hij bij gelegenheid ook wapens als zwaard, lans of slinger. In de laat-klassieke en hellenistische perioden kiezen de Griekse kunstenaars in het algemeen voor een breder palet aan onderwerpen rond de held. Het zijn vooral de tragische, onbesuisde en komische daden van Heracles, die naast de traditionele werken worden uitgebeeld. Deze zogenaamde *parerga* gaven de antieke kunstenaars volop de gelegenheid om de held in vooral zijn menselijke aspecten en beperkingen weer te geven. Een aantal van zijn karaktereigenschappen zullen we aan een nadere beschouwing onderwerpen.

10 Pausanias 7.5.5-8 (vertaling auteur).

11 LIMC, V, s.v. Herakles, nr. 2792.

12 Cohen (1994) wijst erop dat in de pre-klassieke periode pijl en boog hoorden bij de standaard-uitrusting van de Griekse held. Odysseus bewijst er zelfs zijn identiteit mee.

13 Cohen (1994: 697): ‘For the Western Greek poet Stesichoros, the Archaic Herakles apparently was a brute, dressed like a robber.’

3 De held buiten zinnen

De filosoof Hieronymus (3^e eeuw v.Chr.) dichtte aan Heracles een aantal uiterlijke en innerlijke kenmerken toe. Hij noemde hem gezet van postuur (μικρός), een krullebol (φριξόθριξ), maar vooral erg krachtig (ῥωστικός), een woord dat iets gewelddadigs in zich kan dragen.¹⁴ Het driftige karakter van Heracles uitte zich al vroeg. De muzikleraar Linus, broer van Orpheus, had de taak om de jonge Heracles les te geven. Toen de leraar zijn onwillige leerling een tik dreigde te geven, sloeg Heracles in woede zijn leermeester neer. In de geschreven bronnen wordt de *kithara* als wapen genoemd, in de archeologische afbeeldingen is het een stoel of lier.

Om de hand van de mooie Iole te winnen, nam Heracles deel aan een wedstrijd met haar vader, koning Eurythus van Oechalia. Won de held met boogschieten van de koning, dan was de koningsdochter voor hem. Uiteraard behaalde Heracles de overwinning, maar de koning kwam zijn belofte niet na. Kort na Heracles' vertrek werd ontdekt dat de kudde van de koning was gestolen. Het vermoeden lag voor de hand dat Heracles deze diefstal had gepleegd. Koningszoon Iphitus onderzocht de zaak, raakte bij nadere kennisgeving bevriend met Heracles maar moest deze vriendschap met de dood bekopen. Hij werd door Heracles van de muren van Tiryns gegooid. Handelde Heracles in een vlaag van waanzin, of van dronkenschap? Om boete te doen, bezocht Heracles het orakel van Delphi. De uitspraken van de Pythia waren zó duister dat Heracles in woede ontstak en de heilige drievoet wegroofde, om elders een eigen orakel te stichten. Heracles' halfbroer Apollo beschermde uiteraard zijn heiligdom en probeerde de drievoet voor Delphi te behouden. Uiteindelijk moest Zeus het conflict beëindigen. Vanwege de moord op Iphitus en de roof van de drievoet werd Heracles als slaaf verkocht aan koningin Omphale, bij wie hij in vrouwenkleren gehuld huishoudelijk werk moest gaan verrichten. De strijd om de drievoet was een zeer populair thema in de Griekse vaasschilderkunst (afbeelding 6).

4 Drank en drama

Heracles' onmatigheid kwam ook tot uiting in zijn drankgebruik. Hij werd door Euripides al een keer dronken ten tonele gevoerd in de *Alcestis*.¹⁵ In de beeldende kunst komt naast de knots en de leeuwenhuid ook de wijnbeker als attribuut regelmatig voor. Zijn favoriete kelk is de *kantharos*, een vaasvorm met twee hoog oplopende verticale handvatten. Niet toevallig komt

14 Hieronymus, geciteerd in Wehrli (1969, fragment 16).

15 Euripides, *Alcestis* 782-789.

deze vaasvorm veel voor in Boeotië, de geboortestreek van Heracles.¹⁶ Heracles wordt op vaasschilderingen aanliggend uitgebeeld, met de *kantharos* in de hand, alleen of in het gezelschap van Hermes, Dionysus of diens satyrs. Wanneer de held teveel wijn heeft gedronken, gaan de satyrs er met zijn wapens vandoor.¹⁷ Zijn drankgebruik leidt regelmatig tot ongewenst gedrag. Bij een feestmaal van koning Eurystheus werd Heracles in dronkenschap zo kwaad dat hij drie zonen van de koning doodde.¹⁸ Bij een andere maaltijd morste een jeugdige wijnschenker water over hem heen, met fatale gevolgen voor de jongen.¹⁹ De excessen van het wijngebruik worden ook in de beeldende kunst getoond. Er zijn standbeelden, die hem wankelend laten zien, ternauwernood zijn evenwicht bewarend.²⁰ Het beeldtype *Hercules mingens* toont hem wijdbeens met de rechterhand een straal urine in de goede richting sturend (afbeelding 7).²¹ Of deze weergaven komisch bedoeld zijn, of juist tegen overdaad moesten waarschuwen, is een vraag die verschillend beantwoord kan worden. Zij passen wel in het schema van ‘de held die zich te buiten gaat’, zoals de weergaven van Heracles’ relaties met vrouwen.

5 Seks

Mateloos was Heracles ook in zijn liefdesleven. Zijn hele leven werd gedomineerd door vrouwen: de jalouse Hera stond aan de wieg van zijn problemen, de argwanende Deianira veroorzaakte zijn levenseinde. Ook in de tussenliggende periode lieten de vrouwen Heracles niet los. Zijn nageslacht is zo talrijk dat vele families in de oudheid hun afstamming zonder veel moeite op Heracles konden herleiden.²² Zijn verhoudingen met vrouwen kenden verschillende aspecten. Lieflijk is bijvoorbeeld zijn relatie met Omphale. Zoals boven vermeld moest Heracles boete doen voor het doden van Iphitus. In het Kleinaziatische Lydië diende hij drie jaar als slaaf onder koningin Omphale, gekleed in vrouwenkleren. Omphale droeg de leeuwenhuid en zwaaide de knots in huis. Hij verwekte bij haar twee zonen: Lamus en Agelaus. De travestie van dit liefdeskoppel was een populair thema op het komische toneel

16 De *kantharos* zonder voet wordt *karchesion* genoemd. Een dergelijke drinkschaal werd door Zeus (in de gedaante van Amphitryon) aan Alcmene gegeven na de lange liefdesnacht, waarin Heracles verwekt werd. De koningin geloofde dat de beker deel uitmaakte van de oorlogsbuit, die Amphytrion had vergaard bij zijn veldtocht tegen de Teleboëers. Heracles' *karchesion* verwijst aldus naar zijn moeder én naar zijn twee vaders. Vergelijk Boardman (1979: 151): 'It had been his mother's, and showed him to be his father's (or fathers') son.'

17 LIMC, V, s.v. Herakles, nrs. 3230-3238.

18 Anticleides, *Nostoi* FGrH 140 F 3.

19 Athenaeus, *Deipnosophistae* 9.410f-411a.

20 LIMC, IV, s.v. Herakles, nrs. 770-771.

21 LIMC, IV, s.v. Herakles, nrs. 771-772.

22 Bijvoorbeeld de Attaliden, heersers over Pergamon. Zij beweerden af te stammen van Heracles' zoon Telephus.

en komt ook in de antieke kunst regelmatig voor (afbeelding 8). Maar het ging er ook minder rustig aan toe. Een van zijn slachtoffers was Auge, de dochter van koning Aleus. Als priesteres van de kuise godin Pallas Athena was zij door haar vader voorbestemd om eeuwig maagd te blijven. Heracles verbleef enige tijd bij Aleus en voelde zich onweerstaanbaar tot Auge aangetrokken. In een dronken bui verkrachtte hij haar in de tempel. Zij baarde een zoon, Telephus, die te vondeling werd gelegd, maar dankzij de melk van een hinde in leven bleef. Hij werd later koning van Mysië in Klein-Azië. Seksuele hoogstandjes waren de viriele Heracles niet vreemd. Tijdens zijn verblijf bij koning Thespius deelde hij het bed met maar liefst vijftig koningsdochters (ditmaal met instemming van de vader), volgens sommige varianten van de mythe in de tijdspanne van één nacht.²³ Dit ‘dertiende werk’ van de held zorgde opnieuw voor talrijk nageslacht.

6 De grensgebieden van het Romeinse Rijk

Met de Romeinse legioenen kwam de verering van Heracles/Hercules ook naar de randen van het rijk, ondermeer naar de grensprovincie *Germania Inferior*. In de mythen rond Heracles vinden we een mannenleven vol strijd, avontuur, tegenslag en uiteindelijk verlossing: dit moet voor veel soldaten herkenbaar geweest zijn en bijgedragen hebben aan zijn cultus. Bij de Romeinse legerplaatsen zijn veel votiefbeeldjes van de held teruggevonden.²⁴ In het woongebied van de Bataven kwam een symbiose tot stand met de lokale god Magusanus.²⁵ Bij het Brabantse plaatsje Empel verrees in de 1^e eeuw n.Chr. een heiligdom dat gewijd was aan *Hercules Magusanus*, zoals de geromaniseerde Batavengod op inscripties genoemd wordt.²⁶ Bij het heiligdom zijn als votiefgaven opvallend veel wapens gevonden. Het was een Germaans gebruik om wapens aan de goden te schenken, als dank voor de goede afloop van oorlogen. Mogelijk werd dit in Empel ook gedaan door Bataafse hulp troepen, na voltooiing van hun diensttijd in de Romeinse hulp troepen (*auxilia*). Bij een andere Bataafse nederzetting in Brabant is in 2004 de spectaculaire vondst gedaan van een compleet Romeins wijnservies, dat rond de 30 schalen, wijnzeven en maatbekers telde.²⁷ Het topstuk van dit servies was een bronzen schaal, die gedecoreerd is met ingegraveerde lijnen en puntjes. Centraal is Heracles afgebeeld, met knots, pijlkoker, leeuwenhuid en de appels van de

23 Pausanias 9.27.6-7.

24 Zie bijvoorbeeld Zadoks-Josephus Jitta/Peters/Van Es (1967: I, 18-19, II, 52-59).

25 Zie verder over Hercules-Magusanus: Roelofs en Swinkels (2004: 71-72).

26 Zie over deze tempel: Roymans en Derks (1994). Mogelijk waren ook de tempels in Elst aan Magusanus gewijd. Altaren met votiefinscripties wijzen verder op cultusplaatsen in Huissen, Houten, Westkapelle en Ruimel.

27 Over deze opgraving en bronsschat: Halbertsma en Jansen (2010).

Hesperiden. Ook in het kustgebied zijn sporen teruggevonden van de Heracles-cultus. Bij opgravingen van het castellum *Praetorium Agrippinae* (Valkenburg aan de Rijn) is in 1964 een fragment aangetroffen van een kalkstenen beeld, dat duidelijk gemodelleerd is naar het type ‘Hercules Farnese’ van de 4^e-eeuwse beeldhouwer Lysippus.²⁸ Het beeld hoorde misschien bij een heiligdom, dat in de buurt van het legerkamp heeft gestaan. Een recente vondst is een bronzen standbeeldje uit de Haagse wijk Ypenburg (afbeelding 9).²⁹ Heracles’ houding, en met name het slanke lichaam, herinnert aan de 4^e-eeuwse Griekse beeldhouwkunst. Het betreft hier opnieuw een variant op een stuk van Lysippus.³⁰ Ook in Egypte, de meest zuidelijke provincie van het Romeinse rijk, vinden we Heracles terug. Vanaf de hellenistische tijd komt hij met de nieuwe Griekse koningen ook de Egyptische kunst binnen. Tot ver in de Koptische periode (4^e-7^e eeuw n.Chr.) bleef Heracles de populaire held die hij altijd geweest is. Op een reliëf in het Rijksmuseum van Oudheden zien we het gevecht met de leeuw van Nemea – een van de laatste ‘antieke’ afbeeldingen van deze heldendaad (afbeelding 10).³¹

Uit dit alles moge blijken dat de Boeotische held in de antieke wereld op eenzame hoogte stond. Hij laat in rijkdom van verhalen en afbeeldingen andere helden en goden ver achter zich. Zijn traditionele, verheven twaalf daden konden gezien worden als symbool voor het zwoegen van de mens op aarde, én voor hoop op verlossing. Zijn *parerga* gaven nog veel meer ruimte tot identificatie. Avonturen, escapades, grootse daden én menselijke zwakheden vond de antieke mens in deze Heracles terug. Voorstellingen in de kleinkunst kunnen op ons een komische of scabreuze indruk maken. Waarschijnlijk gaven zij de antieke mens afleiding en troost. Tot in de grensgebieden van het Romeinse imperium reikte zijn roem door zijn populariteit bij de Romeinse legioenen. Het feit dat tegenwoordig nog congressen, theatervoorstellingen en films aan hem worden gewijd, mag als bewijs gelden voor zijn universele, intrigerende en ongrijpbare karakter.

Rijksmuseum van Oudheden
Postbus 11114, 2301 EC Leiden
r.halbertsma@rmo.nl

28 Afgebeeld in De Hingh en Vos (2006: 151-153).

29 Het beeldje is in 2002 gevonden, en in 2013 aangekocht door het Rijksmuseum van Oudheden (inv h 2013/7.1).

30 Het jonge, baardeloze gelaat en de houding van knots en gedrapeerde leeuwenhuid komen overeen met het type van de ‘Albertini Heracles’, Rome, Museo Nazionale Romano, inv. 39397. Zie voor meer voorbeelden van dit type: LIMC, IV, s.v. Herakles, nrs. 271 t/m 303.

31 Rijksmuseum van Oudheden, inv. F 1959/8.3.

Bibliografie en afkortingen

- Boardman, J. 1979. 'The Karchesion of Herakles', *Journal of Hellenic Studies* 99, 149-151.
- Cohen, B. 1994. 'From Bowman to Clubman: Herakles and Olympia', *The Art Bulletin* 76.4, 695-715.
- Deonna, W. 1909. *Les 'Apollons archaïques' – Étude sur le type masculin de la statuaire grecque au VIme siècle avant notre ère*, Genève.
- EEA: *Enciclopedia dell'arte antica*, s.v. Eracle.
- Gantz, T. 1993. *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources*, Baltimore.
- Halbertsma, R.B. en R. Jansen. 2010. *De schatvondst van Nistelrode – Romeinse luxe in het Bataafse land*, Leiden.
- Hartkamp, A.S. 2000. 'Quintus van Smyrna, de val van Troje (*Posthomerica*). Boek I deel 3: Penthesileia's dood', *Hermeneus* 72, 285-295.
- de Hingh, A. en W. Vos. 2006. *Romeinen in Valkenburg (ZH): de opgravingsgeschiedenis en het archeologisch onderzoek van Praetorium Agrippinae*, Leiden.
- James, A. 2004. *The Trojan Epic: Posthomerica – Quintus of Smyrna; translated and edited by Alan James*, Baltimore.
- Lechat, H. 1904. *La sculpture attique avant Phidias*, Athene/Rome.
- LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, s.v. Herakles/Hercules.
- Roelofs, P. en L. Swinkels (ed.). 2004. *De Bataven: verhalen over een verdwenen volk*, Nijmegen.
- Roymans, N. en T. Derks. 1994. *De tempel van Empel. Een Herculesheilgdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogenbosch.
- Stafford, E. 2012. *Herakles. Gods and Heroes of the Ancient World*, Londen/New York.
- Wehrli, F. 1969. *Die Schule des Aristoteles*, Basel.
- Zadoks-Josephus Jitta, A.N., W.J.T. Peters en W.A. van Es. 1967. *Roman bronze statuettes from the Netherlands*, I-II, Groningen.